

*Оніщенко Н. М.,
завідувач відділом теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
академік НАПрН України*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СУЧАСНА ДЕРЖАВА: ВЕКТОРИ ТА УМОВИ ВЗАЄМОДІЇ

Сучасні демократичні процеси в суспільстві поставили цілий ряд важливих завдань перед юридичною наукою. Зокрема, щодо взаємодії і взаємообумовленості громадянського суспільства, держави та такого явища соціальної дійсності, як громадське життя. Розумінню цих та дотичних з ними процесів, присвячений даний статейний розгляд.

Окремий вектор публікації окреслює роль, значення та сутність громадянського виховання в сучасному суспільстві.

***Ключові слова:** громадянське суспільство, держава, громадське життя, громадянське виховання, інститути громадянського суспільства.*

Проблематика формування і розвитку громадянського суспільства, без перебільшення, належить до числа найбільш дискусійних та найбільш досліджуваних у сучасній гуманітарній науці та практиці. Крім цього, поняття “громадянське суспільство” є одним із найбільш вживаних серед представників владно-політичних кіл як в Україні, так і далеко за її межами. При цьому переважна частина вітчизняного сучасного соціогуманітарного дискурсу громадянського суспільства присвячена пошуку відповідей на складні питання щодо необхідності забезпечення повноцінного формування та розвитку громадянського суспільства в Україні.

За роки незалежності Української держави вітчизняна соціогуманітарна доктрина розробила вагомий методологічний та практичний інструментарій вирішення різноманітних проблем, пов’язаних із забезпеченням функціонування ефективного громадянського суспільства, відносини в якому засновуються на довірі, партнерстві та соціальній відповідальності як різноманітних організацій, зокрема, бізнесу, так і окремих індивідів. Крім цього, проблематика формування та розвитку громадянського суспільства протягом всього періоду незалежності України не залишалася без уваги різних владних інститутів, зокрема, Президента України та Кабінету Міністрів України. Одним із таких прикладів є насамперед Указ Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016 “Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні”, відповідно до якого була утворена Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства як консультативно-дорадчий орган при Президентові України.

Незважаючи на такий величезний науково-практичний доробок вирішення багатьох проблем, пов’язаних з розбудовою в Україні ефективного громадянського суспільства, сучасні глобальні трансформації, які знаходять свій безпосередній прояв і в Україні, формують нові виклики і загрози, що проявляються, зокрема, на рівні функціонування різноманітних інститутів громадянського суспільства. Мова йде

насамперед про поступову втрату громадянським суспільством солідарних засад свого функціонування, про поглиблення окремих суперечностей як всередині самого громадянського суспільства, так і між громадянським суспільством та державою, про певну кризу культурної ідентичності громадянського суспільства, про трансформацію ціннісних засад розвитку громадянського суспільства, про необхідність підвищення рівня соціальної відповідальності людини як основного та первинного суб'єкта громадянського суспільства тощо.

Проблематика громадянського суспільства безумовно не пов'язується виключно з сучасним етапом правового розвитку. Деякі її аспекти можна знайти навіть в працях Арістотеля, Платона та інших стародавніх мислителів. Ця проблематика досліджується також в працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо. Далі ця ідея одержує розвиток в працях В. Гумбольдта, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Вебера і інших філософів нової формації.

Слід зазначити, що чіткого визначення самого терміну "громадянське суспільство" в зазначені та наступні періоди ще не існувало. Так, деякі вчені зазначають, що Г. Гегель вважав, що громадянське суспільство – це система потреб, заснована на приватній власності, а також релігія, сім'я, стани, державний устрій, право, мораль, культура, освіта, закони і взаємні юридичні обов'язки суб'єктів. Також мислитель підкреслював, що існування такого суспільства можливе тільки в "сучасному світі". Отже таке суспільство – антипод "нецивілізованості", "нерозвиненості", "некультурності", "невихованості" тощо.

Отже, всі питання пов'язані із громадянським суспільством в історичній ретроспективі пов'язувалися із доцільністю людського буття та досконалістю його організації.

Навряд чи можна заперечувати, що сьогодні швидкими темпами відбувається перерозподіл соціального простору між державою і громадянським суспільством, скоріше це аксіоматичне положення. Саме від балансу такого перерозподілу багато в чому залежить і залежатиме якість нашого життя.

Не викликає сумніву і актуальність проблематики, пов'язаної із громадянським суспільством в контексті взаємовідносин із правовою державою, розглядом і охороною прав і свобод людини, розвитком інститутів громадянського суспільства тощо. Втім, певною прогалиною нашого дослідження є аналіз взаємовідповідності, взаємоузгодженості і взаємодії громадянського суспільства, правової держави та громадського життя як феномена соціальної дійсності.

Враховуючи, що громадянське суспільство здебільшого визначається як сукупність індивідів (саме індивідів) та їх об'єднань з розвиненими політичними, правовими, культурними, економічними зв'язками, що діють формально незалежно від держави, хоча і взаємодіють з нею, слід зазначити, що індивіди повинні впливати на державу задля досягнення загальносуспільного блага. Саме завдяки такій взаємодії формується громадянська солідарність в суспільстві.

Отже, у науковій літературі справедливо зазначається, що значення громадянського суспільства в умовах функціонування демократичного політичного режиму та соціальної, правової держави, полягає, зокрема, у наступному: 1) громадянське суспільство утворює відповідне соціальне середовище, в якому формується і розвивається особистість за допомогою створення умов для задоволення

її основних потреб та інтересів, тобто створюються умови для її широкої самореалізації; 2) громадянське суспільство виступає гарантією захисту інтересів кожної особистості, її природних прав і свобод від надмірного втручання держави в особисте життя; 3) інститути громадянського суспільства формують і репрезентують перед державою громадські інтереси, а також прагнуть забезпечити ефективний діалог з державою щодо захисту цих інтересів або врегулювання можливих конфліктів; 4) за допомогою включення індивіда до структури громадянського суспільства відбувається необхідна для нього реалізація духовних і матеріальних інтересів, інтеграція у соціальне середовище.

Громадянське суспільство як суспільство громадян, які є рівними у своїх правах і обов'язках, суспільство, яке номінально не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради досягнення загального блага, є базисом держави. Держава, у свою чергу, захищає демократичні принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які безпосередньо формують громадянське суспільство. Для цивілізованого розвитку обох феноменів необхідно створити надійний, ефективний та гармонійний механізм їх взаємодії та взаємозбагачення [1].

Втім, певною прогалиною сучасного наукового доробку, ще раз це підкреслимо, слід вважати відсутність напрацювань саме взаємодії держави, громадянського суспільства та такого явища соціальної дійсності як громадське життя. Так, постає питання, чи є правильним з юридичної і наукової точок зору, сприймати громадянське суспільство виключно як осередок певних громадських організацій. Справа в тому, що громадські організації створювались і створюються з різною метою, мають різні “програмні” і прогностичні спрямування, різні сфери діяльності і впливу, і, хоч це не беззаперечно (тобто може дискутиватися), різне світоглядне підґрунтя. Адже, одні з них орієнтовані на “спортивну” тематику, інші – на етнічне середовище, деякі захищають певні права, інші навпаки їх пропагують.

В такий спосіб було б недоречно розраховувати на їх консенсусне “бачення” щодо першочерговості завдань розвитку в сучасних умовах. Крім того, деякі активні індивіди громадянського суспільства можуть ще не обрати для себе певної громадської організації у зв'язку із тим, наприклад, що такої не існує в їх адміністративно-територіальних одиницях. Тому, слід усвідомлювати, що не може та, мабуть, і не потрібне повне ототожнення громадянського суспільства і громадського життя. Це доволі різні явища соціальної дійсності, проте, безумовно, взаємовідповідні, взаємонеобхідні та взаємообумовлені. Отже, слід чітко окреслювати орієнтири щодо відповідного балансу громадянського суспільства, держави та громадського життя як дієвої форми утвердження громадянського суспільства.

На громадянське суспільство можуть покладатися і покладаються певні стратегічні завдання, це своєрідний компас, своєрідний орієнтир до майбутніх дій, причому характеризований відповідними формами комунікацій (наприклад, громадські слухання). Щодо конкретної громадської організації, наприклад, товариство захисників певних видів рідкісних рослин, то, на наш погляд, така організація не може виконувати ширші функції і завдання, ніж це визнано її статутом чи іншими нормативними документами.

В такий спосіб ще раз зазначимо, що зріле, активне і впливове громадянське суспільство [2] не може ототожнюватися з кількісним показником наявності або

відсутності певної кількості громадських організацій. Інша річ, що громадські організації покликані належним чином виконувати свої функції та завдання, що є необхідною умовою цивілізованого суспільного і державного розвитку відповідно до чинного законодавства. Показовою в цьому аспекті виступає проблематика громадянського виховання (саме таке завдання визначено як пріоритетне на першому засіданні Координаційної ради сприяння розвитку громадянського суспільства 6 грудня 2016 р.). Про це мова йде далі.

Є беззаперечним, що серед найбільш пріоритетних тем сучасного правового доробку декілька є, безумовно, домінуючими. Одна з них пов'язана з розвитком громадянського суспільства та правової держави, друга – із захистом прав, свобод та законних інтересів людини, а отже – конструктивом і дієвістю сучасного права.

На жаль, досить невелика частина публікацій спрямована на поєднання цих доленосних проблематик, на усвідомлення їх взаємопов'язаності, взаємовідповідності, посилення коефіцієнта корисної дії праворегулюючих процесів сьогодення з метою мінімізації ризиків антигуманістичних проявів в окремих сферах життєдіяльності людини.

Є безсумнівним, що дієвий захист прав і свобод людини неможливий сьогодні:

1) без дієвого втручання громадянського суспільства в усі процеси праводержавотворення;

2) без належного розвитку усіх інститутів сучасної європейської держави;

3) без гармонійної збалансованої дії інститутів громадянського суспільства і правової держави;

4) без виховання соціально активної особистості, здатної до реформаторських змін в умовах розвитку громадянського суспільства.

Не є секретом, що протиріччя в системі координат держава – суспільство – особа набули гострого характеру. Притому все, що надруковано про громадянське суспільство сьогодні у світовій практиці можна поділити на дві частини: а) “за” громадянське суспільство; б) “проти” громадянського суспільства. “За” виступає ліберальний (і соціал-демократичний) проект, “проти” – консервативний (і просоціалістичний) проект. Тим самим визнано, що в оцінці громадянського суспільства вирішальною є не змістовна характеристика предмета, а ідейна диспозиція щодо нього [3].

Звертаючись до поняття “механізм взаємодії громадянського суспільства, особи та держави”, в першу чергу слід зазначити, що хотілося б згадати, принаймні, дві складові: це інститут юридичної відповідальності держави перед особою та інститут юридичної та соціальної відповідальності бізнесу.

Стосовно першої складової, слід зазначити, що такий інститут існує не тільки в науковій доктрині, але й одержує суттєве практичне звучання. Зокрема, у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки йдеться про “утвердження відповідальної перед людиною правової держави”. Що ж стосується юридичної та соціальної відповідальності бізнесу, то ця доленосна проблема не тільки не відображається сучасним законодавством, але й не розроблена навіть в національній правовій доктрині, і це при тому, що існує нагальна потреба в розробці не тільки загальних засад цієї відповідальності в національному, але й в наднаціональному аспектах також. До того, слід нагадати, що в

англосаксонській правовій системі ще 150 років тому виникло так зване кримінальне корпоративне право. Сьогодні ж в Євросоюзі окремі вчені, політики та посадовці, наголошують на відсутності відповідальності транснаціональних корпорацій. Проте, можна констатувати відсутність не тільки юридичної, але й соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством, про що можна легко пересвідчитися, лише ознайомившись з декількома публікаціями із засобів масової інформації.

Отже, можемо констатувати, що пошук порядку в людському суспільстві супроводжується пошуком влади [4]. Просування України по демократичному шляху безпосередньо пов'язане по-перше, з перерозподілом соціального простору між державою і громадянським суспільством, а по-друге, з їх визначеною, бажано більш ефективною взаємодією або хоча б налагодженим співіснуванням в нових політичних умовах.

Слід зазначити, що принцип пріоритетного функціонування громадянського суспільства по відношенню до державної влади знаходить своє розповсюдження, стає все більш характерним для генеральної динаміки розвитку сучасної світової цивілізації.

Проте громадянське суспільство не з'являється на порожньому місці, цьому повинен передувати соціальний і державний розвиток, причому від досконалості і суспільства, і держави в певних просторово-часових вимірах, залежить ступінь досконалості інститутів громадянського суспільства, його більша або, на жаль, менша "зрілість" та розвиненість. Без існування держави (державних органів та інших інститутів державної влади) не існувало би громадянського суспільства (його інститутів) в тому сучасному розумінні, яке надається цьому поняттю сьогодні. Адже громадянське суспільство набирає свою силу і здатність до розвитку саме у взаємодії (діалозі та партнерстві) чи протистоянні (конфлікті) з державою, що не означає, що інститути громадянського суспільства функціонують за своїми законами, які відрізняються і не залежать від складної національної правової системи [5]. Ще раз хочемо підкреслити громадянське суспільство нищівно веде боротьбу з тоталітарною, а не з правовою державою.

Про громадянське суспільство в останні роки написано багато праць, як статейних, так і монографічних. Втім, аналіз цього явища вражає не тільки своїм різномайттям, але й значною суперечливістю. Розуміння громадянського суспільства можна вважати дещо "розмитим" поняттям, оскільки число визначень (дефініцій) останнього не підлягають підрахунку. Проте деякі автори вважають, що всі дефініції функціональні, а відсутність єдиного визначення навпаки являє певну перевагу щодо майбутніх дослідницьких проєктів. І це, можливо, відповідає дійсності. Що ж відбулося на практиці?

В результаті часто непродуманих перетворень, практичні процеси несподівано виявилися далекими від запрограмованих теоретичних конструктів [6]. Головною причиною цього стає некоректна інтерпретація реформаторами особливостей взаємовідносин (комунікативних засад) держави, державної влади та громадянського суспільства в Україні. Не остання роль в цих процесах належить руйнуванню засад загальнолюдської моралі як історичного феномену суспільного поступального розвитку. В цих умовах важко очікувати на конструктивний полілог держави, суспільства та людини. Як нам видається діяльність держави можна успішно, демократично корегувати за допомогою: 1) суб'єктів; 2) інститутів та 3) структур

громадянського суспільства. Але не можна позбавити її (державу) певної ролі в організації вітчизняного соціального простору та підмінити громадянським суспільством. Такі спроби в історії країни виникали неодноразово, вони відомі і ретельно проаналізовані, що дає зайвий шанс пересвідчитися в їх "історичній" неспроможності.

Сучасний стан українського суспільства потребує від наукової спільноти пошуку відповідей на загальносоціальні імпульси, які необхідні стратегії реформування: перехід від неконструктивних спроб замінити державу громадянським суспільством до зусиль, які спрямовані на їх збалансовану взаємодію. Саме принцип соціального та політичного балансу у взаємовідносинах правової держави та громадянського суспільства повинен стати основою для виправлення та корекції нестабільної економічної ситуації.

В цій сфері країна зустрілася сьогодні з найбільшими труднощами. Проблеми у взаєморозвитку вітчизняних володарюючих структур з суб'єктами та інститутами громадянського суспільства є настільки серйозними, що в національній суспільній свідомості стали формуватися полярні, досить стійкі уявлення про те, що в Україні "закордонні" демократичні інституції взагалі не потрібні, що, окрім шкоди для країни, вони нічого не принесли, що такі ідеї повинні бути визнаними некоректними з огляду на практику; а з іншого боку – національний, політико-правовий розвиток повинен бути точною копією, віддзеркаленням західних взірців без усялякої корекції на національну самобутність.

Щоб розібратися в цьому питанні слід визначити роль держави як базового елементу української політичної системи, що відповідає за збереження цілісності суспільства та забезпечення його нормальної життєдіяльності. Вона за допомогою адміністративних структур, органів контролю, правоохоронних органів, профілактики та запобігання протиправній діяльності, повинна регулювати різномірний зв'язок та взаємодію між різними суб'єктами. Соціальний простір структурується так, щоб доля ентропійних (невизначених) процесів в соціумі не перевищувала рівень, за яким починаються системно-структурні дисфункції та стає можливим його розпад.

Водночас, аналізуючи численні позиції науковців з приводу самого поняття громадянського суспільства, місця в ньому держави, не можна не відзначити надмірну увагу саме до проблем державності, що є певною мірою традиційним для радянської і пострадянської доби. Натомість структура власне громадянського суспільства, розвиток його важливих інституцій, які мають "організувати" і забезпечити безпосередню демократію в суспільстві, залишаються поза увагою правознавців. Зважаючи на те, що Закон України "Про громадські об'єднання" був прийнятий у 2012 році, це законодавство потребує подальшого вдосконалення.

Важливим завданням розвитку громадянського суспільства є забезпечення дієвого і постійного громадського контролю, який може стати важливим чинником демократизації суспільства: забезпечення права народу на належне урядування. Навряд чи є особлива потреба доводити необхідність активізувати молодіжні рухи, створити адекватні форми впливу на свідомість молоді з метою формування у неї стабільної громадянської позиції.

Оголошення магістральною проблемою сьогодення прав людини, визнання інтересів особистості більш вагомими порівняно з інтересами суспільства і держави, є класичним постулатом доктрини громадянського суспільства. Однак це не означає і не

може означати послаблення ролі держави у захисті та охороні особистості. Права людини можуть бути гарантовані тільки в умовах правової, демократичної держави, яка в змозі управляти суспільством та позитивно впливати на особистість.

Цікавим, мало вивченим і надзвичайно важливим з огляду на сучасні політико-правові процеси в Україні стають питання, пов'язані з правовою та громадянською активністю громадян. Не є секретом, що під час переломних процесів в праводержавотворенні значно зростає соціальна взагалі, і правова активність зокрема. Такі “сплески” правової активності являють цікавість з багатьох точок зору та різних кутів вивчення. В першу чергу, це питання формування і розвитку громадянського суспільства, його функціональна спроможність у взаємовідносинах з владою, окремий зріз вивчення – доктринальні розробки щодо революційної (народної) правосвідомості, питання правового світогляду та правової ідеології тощо.

Відповідаючи на ці та багато інших складних проблем формування і розвитку сучасного громадянського суспільства, особливо у процесі здійснення багатьох реформ у важливих сферах та галузях життя, потрібно пам'ятати, що у 26-річному досвіді розбудови в незалежній Україні громадянського суспільства закладений значний потенціал визначення концептуальних шляхів його функціонування та розвитку в майбутньому, що має на меті забезпечити соціальну справедливість, суспільну консолідацію та національний консенсус. Очевидно, що перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні можуть бути належним чином осмислені лише за наявності глибокого філософсько-теоретичного підґрунтя щодо розуміння природи громадянського суспільства, основних умов його ефективного функціонування, особливостей соціокультурної традиції Українського народу тощо.

Використані джерела:

1. Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко та ін. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 116 с.
2. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки затверджена Указом Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016 “Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні” // Офіційний сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/68/2016/print1469195200458068>.
3. Гусейнов А. А. Гимн гражданскому обществу и его морали (о книге В. И. Бакштановского и Ю. В. Согомонова “Гражданское общество: новая этика”) / А. А. Гусейнов / Ведомости. – Вып. 25: Общепрофессиональная этика. – Тюмень, 2004.
4. Соловьев В. С. Сочинения в 15-ти т. / В. С. Соловьев / [отв. ред.: А. А. Носов; сост.: Н. В. Котрелев, А. А. Носов]. – Т. 1: 1873–1876. – М. : Наука, 2000. – 391 с.
5. Грудцына Л. Ю. Государство и гражданское общество : [монография] / Л. Ю. Грудцына / [под ред. С. М. Петрова]. – М. : ЮРКОМПАНИ, 2010. – 464 с.
6. Сабанадзе Ю. В. Группы интересов у переходных суспільствах : [монографія] / Ю. В. Сабанадзе. – К. : Логос, 2009. – 208 с.

Онищенко Н. Н. Гражданское общество и современное государство: векторы и условия взаимодействия.

Современные демократические процессы в обществе поставили целый ряд важных задач перед юридической наукой. В частности, относительно взаимодействия и взаимообусловленности гражданского общества, государства и такого явления социальной действительности, как общественная жизнь. Пониманию этих и смежных с ними процессов посвящено данное статейное рассмотрение.

Отдельный вектор публикации очерчивает роль, значение и сущность гражданского воспитания в современном обществе.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, общественная жизнь, гражданское воспитание, институты гражданского общества.

Onischenko N. Civil society and modern state: vectors and conditions of interaction.

Modern democratic processes in the society set a number of important tasks before the legal science. In particular, regarding the interaction and interdependence of civil society, the state and such phenomenon as social life. Understanding these and related processes this article is devoted to consideration.

A separate vector publication outlines the role, value and nature of civic education in modern society.

Keywords: civil society, state, social life, civic education, civil society institutions.

УДК 323(477)-044.922

Пархоменко Н. М.
доктор юридичних наук, професор,
вчений секретар Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Проаналізовано трансформаційні право-державотворчі процеси на теренах України кінця ХХ – початку ХХІ століть. Розглянуто концептуальні підходи до визначення сутності та змісту правової реформи, визначено основні умови та чинники її забезпечення та здійснення.

Ключові слова: трансформація, правова реформа, чинники, умови, мета, зміст, ознаки.

Дев'яності роки ХХ століття характеризуються масштабним реформуванням на теренах країн колишнього соціалістичного табору, в тому числі і в Україні. Сьогодні можна підсумовувати та констатувати як певні здобутки, так і безперечні прорахунки. Зокрема, на думку В. М. Полтеровича, результати десятиріччя реформ складно охарактеризувати іншим чином, ніж одну з самих крупних економічних катастроф ХХ століття. За сім років двадцять шість країн Східної Європи та бувших країн Радянського Союзу, які реформувалися, втратили в сумі більше ніж 25% власного ВВП. Більшість країн не повернулись на дореформаційний рівень випуску в кінці десятирічного періоду [1].

При цьому, не дивлячись на типовість та схожість становлення та розвитку зазначених держав на тому чи іншому історичному етапі, кожна з них зберігає свої особливості, лише їй притаманні властивості та ознаки, зумовлені соціально-економічними, політичними чинниками. У більшості пострадянських країн спостерігається очевидний компроміс між старим і новим, у той же час особливістю в цих країнах є значною мірою стихіє становлення державності [2].

Корінні зміни державного та суспільно-політичного ладу країн пострадянського простору кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття розпочалися саме з правової реформи та призвели до утворення ряду незалежних держав, так званих молодих